

**Tənqidi realizm epoxası****Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığında  
təsəvvüf fəlsəfəsinin təzahürü****Fariz Qasimbəyli**Azərbaycan Universiteti. Azərbaycan.  
E-mail: fariz.qasimbeyli@yandex.com  
<https://orcid.org/0000-0002-4514-3377>

**Annötasiya.** Məqalədə Azərbaycanın dahi satirik şairi Mirzə Ələkbər Sabirin sufizmə münasibəti və yaradıcılığında təsəvvüf fəlsəfəsinin təzahürü məsələsi araşdırılmışdır. Göstərilmişdir ki, Sabiri "ateist", "dinə qarşı mübarizə aparmış" bir şair kimi qələmə verməyə çalışmış, onun dini yaradıcılığı üzərindən sükutla keçmiş sovet sabirşünasları tərəfindən bu mövzu da əsaslı və obyektiv tədqiqata cəlb olunmamışdır. Araşdırmada təsəvvüf fəlsəfəsinə, tarixinə qısa nəzər salınaraq bu təlimin əsas məqamlarından bəhs edilmiş, onun islam dini ilə bağlılığına, həmçinin ziddiyyətlərinə diqqət çəkilmişdir. Təsəvvüfdə islam fəlsəfəsinin əks olunması Qurani-Kərimdən ayələr işığında Sabirin bir-birindən dəyərli əsərləri əsasında təhlil olunmuşdur. Şair Şərqin qədim və zəngin ənənələri, ustadı Seyid Əzim Şirvaninin təsiri altında müxtəlif təsəvvüf-təriqət rəmz, ifadə və ibarələrindən məharətlə istifadə etmişdir. "Ruh və bədən", "ruhun başqa bədənərdə yenidən bu aləmə gəlməsinə inam", "ürfani eşq", "nuri-həqqin təəcəlləsi", "dərdi-eşq" və s. təsəvvüfi məsələlər və bunların Sabir yaradıcılığında təzahürü, buradakı zahiri və batini mənə ətraflı təhlilə cəlb edilmişdir. Qeyd olunmuşdur ki, quru, göstəriş xatirinə olan ibadətə rədd edərək təsəvvüfdəki saf, səmimi və sonsuz ürfani eşq tərənnüm etmiş Sabir təsəvvüf fəlsəfəsinə, sufiliyə böyük rəğbət bəsləmiş, hətta özünü "sufi" adlandırmışdır. Lakin ortodoksal islamla kəskin ziddiyyət təşkil etmiş sufi təriqətlərinə mənfi münasibət də, islam ayin və prinsiplərinə daim hörmətlə yanaşmış Sabirin əsərlərindən aydın duyulmaqdadır.

**Açar sözlər:** Sabir, təsəvvüf, islam, sufizm, qəzəl<http://dx.doi.org/10.29228/edu.189>**Məqaləyə istinad:** Qasimbəyli F. (2020) *Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığında təsəvvüf fəlsəfəsinin təzahürü*. "Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı", № 1, sah. 76-84  
**Məqalə tarixçəsi:** göndərilib – 11.06.2020; qəbul edilib – 18.06.2020**The manifestation of philosophy of Sufism  
in the creativity of Mirza Alekper Sabir****Fariz Gasimbeyli**Azerbaijan University. Azerbaijan.  
E-mail: fariz.qasimbeyli@yandex.com  
<https://orcid.org/0000-0002-4514-3377>

**Abstract.** In the article the attitude of Mirza Alekper Sabir, the great satirical poet of Azerbaijan to Sufism and the problem of the manifestation of philosophy of Sufism in his creativity are investigated. It has been shown that, this theme wasn't involved to the

investigation substantial and objectively by the former Soviet Union Sabir researchers who tried to present Sabir as "an atheist", and "a poet who fought against religion" and passed through his creativity in silence. The study provides a brief overview of the philosophy and history of Sufism, focusing on its relevance to Islam, as well as its contradictions. The reflection of Islamic philosophy in Sufism has been analyzed in light of verses from the Quran based on Sabir's valuable works. The poet skillfully used various Sufism symbols, phrases and expressions of the ancient and rich traditions of the East under the influence of his master Seyid Azim Shirvani. "Spirit and body", "the belief that the soul re-enters the world", "superficial love", "the light of truth", "love" and so on. Sufism issues and their manifestation in Sabir's creativity, external and inner meaning are involved to the investigation. It is noted that Sabir, who rejected the worship which is for the sake of instruction, praised the pure, sincere, and endlessly superficial love of Sufism and even admired the Sufi philosophy and called himself "Sufi". However, the negative attitude towards Sufi sects, which is in sharp conflict with orthodox Islam is also can be seen in the works of Sabir, who has always respected Islamic rituals and principles.

**Keywords:** Sabir, Sufism, Islam, ghazal<http://dx.doi.org/10.29228/edu.189>**To cite this article:** Gasimbeyli F. (2020) *The manifestation of philosophy of Sufism in the creativity of Mirza Alekper Sabir*. "Azerbaijan Literature Studies", Issue 1, pp. 76-84**Article history:** received – 11.06.2020; accepted – 18.06.2020**Giriş / Introduction**

Azərbaycan türklərinin yetişdirdiyi ən böyük satirik şairlərdən biri olan Mirzə Ələkbər Sabir ədəbiyyat tariximizə süjetli satirik şeirin yaradıcısı, milli satirik şeirimizə ilk dəfə olaraq qırmanc, təziyanə, satirik bəhri-təvil, sual-cavab, satirik marş və s. kimi janrlar gətirmiş bir novator kimi daxil olmuşdur. O, ilk şeirlərinin çap olunması ilə, özünü, fikirlərini, arzularını, tənqidlərini daha yaxşı ifadə edə bildiyi əsl xalq jurnalı – "Molla Nəsrəddin" jurnalının ən sevimli şairinə, redaktoru böyük ədib Cəlil Məmmədquluzadənin və mollanəsrəddinçilərin isə xalqın oyanması, maariflənməsi və tərəqqisi yolunda yaxın dostuna, silahdaşına çevrilmişdir.

Sabir "istər əsas tənqid hədəflərindən olan zəmanəsinin riyakar mollaları, "din xadimləri" tərəfindən "bidin", "kafir" elan olunduğu kimi, sovet dövrü sabirşünaslarımız tərəfindən də "ateist", "dinə qarşı mübarizə aparan" bir şair kimi qələmə verilmiş, ateist bədii ədəbiyyat toplusunun ön sahifələri onun ateizmlə qətiyyətlə əlaqəsi olmayan, mövhumat və xürafatın, islama xələl gətirən ünsürlərin tənqid olunduğu bir-birindən gözəl satıraları ilə bəzənmişdir" [1].

**Əsas hissə / Main part**

Lakin, şəxsiyyət etibarilə dindar bir müsəlman olan Sabir kiçik yaşlarından ömrünün sönünədək, islam dininin zəruri şərtlərini səmimiyyətlə icra etmiş – namaz qılmış, oruc tutmuş, islam dinində haram buyurulduğu üçün əsla şərab və spirtli içkilər içməmişdir. Yaradıcılığında islam dini əleyhinə bir misra belə yazmamış, islami dəyərlərə, o cümlədən, Allaha və Məhəmməd peyğəmbərə, şialikdə xüsusi ehtiram bəslənən imam Hüseynə məhəbbəti əsərlərində dəfələrlə tərənnüm olunmuş Sabir Azərbaycan müsəlmanları arasındakı məzhəb ixtilafının aradan qaldırılması, bütöv, qardaş islam toplusu uğrunda da ardıcıl və qətiyyətlə mübarizə aparmışdır [6, 5].

Məlum olduğu üzrə, Mirzə Ələkbər Sabirin yaradıcılığı fəkcə satirik, realist üslubda yazılmış misilsiz şeirlərdən ibarət olmamış, o, dini, mərsiyə və təsəvvüf-təriqət ədəbiyyatımıza bir-birindən gözəl əsərlər də bəxş etmişdir. Şairin "Hophopnamə"yə daxil edilən, elm aləminə məlum

əsərlərinin əksəriyyəti, bildiyi kimi, onun 1903-1911-ci illər arasında qələmə aldığı yaradıcılıq nümunələridir. Lakin onun təxminən 30 illik yaradıcılıq dövrü məhsullarının taleyi isə qaranlıqdır. Sabirin həyatı və ədəbi irsinin bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən də göstəriləyi kimi, şair həmin "30 illik yaradıcılığında", əsasən qəzəl, qəsəidə və mərsiyələr qələmə almışdır.

Sovet dövründə Sabirin dini ruhlu əsərlərinin üzərindən sukutla keçən sabirşünaslar onun lirik əsərlərini də realist əsərlər kimi təqdim etməyə cəhd göstərmişlər. Klassik Azərbaycan poeziyasında əsas ideya istiqamətlərindən birini təşkil etmiş təsəvvüf-təriqət fəlsəfəsi, çox az bir hissəsinin məlum olmasına baxmayaraq, Sabir yaradıcılığında da öz əksini bariz şəkildə tapmışdır.

Təsəvvüf insanın ruhunu nəfsin təlqinlərindən, günahlardan təmizləməklə, mənəvi arınma, saflaşma ilə özünü dərkətmə, ilahi bilgilərə kamillik mərhələsinə yüksəlib insanı, varlığı, həyatı anlama, Allahu tanıma, ilahi eşq nurunda nəhayətə Allaha qovuşmaq yoludur.

"Təsəvvüf", həmçinin "sufi" adının hansı kökdən gəlməsi ilə bağlı [saflaşma, paklanma mənalarnı ifadə edən "saf", yun geyimlərinə işarə olaraq "suf", "hikmət" mənasını ifadə edən yunan sözü olan "sophia" və s.] fikir müxtəlifliyi olduğu kimi, onun təriqi, hansı din və inanca mənsubiyyəti məsələsi də itilaf doğurmaqdadır. Təsəvvüf təlim, təriqətlər, o cümlədən sufizm isə təsəvvüf qurumudur. Təsəvvüflə islamın münasibətlərinə gəlincə, bir sıra tədqiqatçılar təsəvvüfün, sufizmin təməlinə islam fəlsəfəsinin – Quran və hədislərin dayandığını irəli sürərək onu islam təriqəti, müsəlman mistisizmi adlandırarkən, bəziləri isə onu, əksinə islama zidd, bir sıra hallarda, hətta ona zərər vermiş bir fəlsəfə, təlim kimi qiymətləndirmişlər. Şəriət qaydalarına etinasız, bəzən də kinayəli və iynəlayıcı yanaşma, bu qaydaların təriqət, mərifət mərhələlərində, hətta "manea" kimi görülməsi, islamda olmayan ritualları, zikir formalarının olması, tərk-i dünyalıq, Allaha sevgidə ifrata varmaq, Onun təcəllasını bir insanda, yaxud bir nəsnədə görmək və tapınmaq, vəhdəti-vücd fəlsəfəsinin əsas götürülməsi və s. kimi xüsusiyyətlər ortodoks islamla ziddiyyət təşkil etməkdədir. Təsəvvüf fəlsəfəsində digər səmavi dinlərlə yanaşı, yunan fəlsəfəsinin, buddizmin, hinduizmin, şamanizmin təsirlərinin olması da bu fəlsəfənin bəzi tədqiqatçıları tərəfindən qəbul edilmişdir. Bu mənada, təsəvvüfə özündə bir sıra din, inanc və fəlsəfi baxışlar sistemindən xüsusiyyətlər cəmləndirmiş bir sintez təlim kimi yanaşmaq, bizzət daha doğru olardı. Onu sırf hansısa dinə aid edib məhdud dairəyə salmaq mümkün deyil. Lakin onu önəmli vurğulamaq lazımdır ki, təsəvvüfün ən yaxın olduğu din – sonuncu və ən mükəmməl din olan islam dini, əsas qaynağı isə 114 surə və 6236 ayətəndə ibarət ilahi hikmət və nəsihətlər toplusu, mükəmməl və möhtəşəm kitab Qurani-Kərimdir.

Məhəmməd peyğəmbərin [570-632] zamanında sufi həyatı yaşayan – dünya həyatından əl çəkib asket həyatı keçirənlərin olması məlum olsa da, VIII əsrdə yaşamış Əbu Haşim əs-Sufi və Cabir ibn Həyyan ilk sufilər kimi tanınmaqdadırlar.

Təsəvvüfün təkamül prosesində ortaya çıxan təriqətlər arasında bir sıra ciddi fərqlər meydana çıxmış, nəticədə sufilik iki əsas qola ayrılmışdır. Birinci qola mənsub olan sufilərin təlimi, əsas etibarilə, islam dini prinsipləri üzərində qurulmuş, bu prinsiplərlə ciddi ziddiyyət təşkil etməməkdədir. Bu qola mənsub məşhur təsəvvüf təriqətlərindən Qadiriyyə, Yəsəviyyə, Bəktəsiyyə, Mövləviyyə, Nəqşəbəndiyyə və başqalarını göstərmək olar ki, bunlar ortodoksal islam tərəfindən məqbul sayılanlardır.

İkinci qola mənsub sufilərin təlimlərində isə islama zidd prinsiplər mövcud olduğundan ortodoksal islam xadimləri tərəfindən qəbul edilməmiş, daim təqib və təzyiqlərə məruz qalmış, hətta edam olunmuşlar. Bunlardan reinkarnasiyaya yaxın anlam ifadə etməkdə olub ruhun, ilahi sifətlərin bir bədəndən digərinə "hülul etməsi" ["hülul etməsi" – keçməsi təlimini əsas götürən Hülulilik və təsəvvüfdə ilk dəfə "ənəlhəq" ["mən Haqqəm", "mən Allaham"] şüarı və ortodoksal islama zidd fikirləri səbəbindən faciəli şəkildə edam edilməsi ilə məşhur olan, özündən sonra təsəvvüf-təriqət poeziyasında ilahi eşqin mübariz fədaisi kimi böyük heyranlıq və ehtiramla təənnüm edilən Həllac Monsurun [858-922] Həllacilik təriqətini göstərmək olar.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, sovet dövründə təsəvvüf-təriqət ədəbiyyatının geniş tədqiqinə şərait yaradılması, zənnimizcə, sovet tədqiqatçıları tərəfindən təsəvvüf, təriqət şairlərinin

islama qarşı ideoloji mübarizə tərəfi kimi qələmə verilməyə, bu fəlsəfənin isə materializm və ateizmə calanmasına çalışılması məqsədi ilə bağlı olmuşdur.

Orta əsrlərdə Şərqi, o cümlədən türk xalqları arasında geniş yayılmış təriqətçiliyin əsas təənnümü və təbliğat vasitəsi poeziya idi, ilahi eşq fəlsəfəsinin, sufilik, hürufilik, mövləvilik və s. kimi təriqətlərin ideyalarını özündə əks etdirən xüsusi rəzm, təşbeh və məcazlarla yüklənmiş qəzəl də bu sahədə ən çox istifadə olunan şeir janrlarından biri idi. Sovet dövründən Azərbaycan ədəbiyyatında təsəvvüf-təriqət ruhunda əsər qələmə almamış şair tapmaq, demək olar ki, mümkün deyil.

Şərqi qədim və çox zəngin qəzəlçilik ənənələri olmuş, Sədi, Hafiz, Cami, Nəvai, o cümlədən Azərbaycan türklərinin Nizami, Nəsimi, Fuzuli, Saib Təbrizi, Seyid Əzim Şirvani kimi onlarla dahi qəzəl ustaları bu şeir janrının təsəvvüf-təriqət fəlsəfəsinin əks olunduğu misilsiz və rəngarəng nümunələrini yaratmışlar. Azərbaycan türkcəsində yazılmış ilk qəzəl nümunələrinin banisi Həsənoğlu, aşıqanə-fəlsəfi məzmunlu qəzəlin banisi Nəsimi, sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə ən məhir qəzəl ustası isə Füzuli hesab olunmaqdadır.

Bu qədim və zəngin qəzəlçilik ənənələrimizin, həmçinin muallimi, ustadı Seyid Əzim Şirvaninin təsiri altında Sabirdə təsəvvüf fəlsəfəsinin əks olunduğu, sufi-təriqət rəzmlərindən məharətlə istifadə edilmiş gözəl sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə malik, dəyərli qəzəl nümunələri qələmə almışdır.

Bir məsələni yerli gəlməşən vurğulamağı lazım bilirik ki, Sabirin dünyagörüşündə Allaha münasibətdə həm islamı, həm də təsəvvüfün yanaşmasının şahidi olurdu. Özünün "sahibi-iman" olduğunu vurğulayaraq "*Əşhadü billahi əliyüv əzim*" [4, s.35] – "Allahın böyükliyünə, əzəmətinə şahədət edirəm" deyən şairin yaradıcılığında böyük Yaradana dərin məhəbbət, Onun mərhəmət, hikmət və qürdətini səmimi vəsf olunması dəfələrlə öz əksini tapmışdır. Muallimlik etdiyi dövrdə şagirdlərinə daim milli, mənəvi-əxlaqi dəyərlərlə bərabər, islami dəyərləri də aşılamağa çalışmış Sabir, "Ona inananların dostu", "cümlənin dərdinin dəvası", güclünün, gücsüzün Xudası olan tək Allaha əl açmağı, ehtiyacı yalnız Ondan diləməyi nəsihət edərək "İskəndər və faqi" şeirinin sonunda uşaqlara müraciətlə yazırdı:

*Ey oğul, hacəti Xudaya dilə,  
Dərdini zati-kibriyyəyə dilə.  
Cümlənin dərdinin dəvası Odur,  
Acizim, qadirin Xudası Odur* [4, s.126].

Buradakı düşüncə dindar bir müsəlman şairə xas olub islam dünyagörüşünü əks etdirməkdədir. Təsəvvüf fəlsəfəsində Allah – insan münasibətinə yanaşma isə bir qədər fərlidir. Məlum olduğu üzrə, təsəvvüf-təriqət yoluna çıxanlar talib, murid, salik və vasil olmaq üzrə dörd dərəcəyə ayrılır, əsas və son hədəf isə Allaha qovuşmaqdır. Sabir bir qəzəlində bunu belə ifadə edir:

*Cənabi-həq o bahri-bigirani-mərhəmətdir kim,  
Ona mülhəq olan insan şərfəyabi-səadətdir* [4, s.79].

"Cənabi-həq"i "sonsuz mərhəmət dənizi" adlandırın şair, xeyirxahlığı, saf ibadət, günahlardan arınması nəticəsində Ona "mülhəq olan" – qovuşan zərrəni – insan ruhunu səadətli şəərənlənmiş, xoşbəxtliyə çatmış kəs kimi qiymətləndirməkdədir.

Allahın yaradıcı surət verdiyi ilk insana – Adəm peyğəmbərə öz ruhundan "ufurməsi", insanın ruhunun Allahdan bir zərrə olması mülahizəsi təsəvvüf fəlsəfəsində geniş istifadə olunan məsələlərdən biridir. Qurani-Kərimin "ər-Hicr" surəsində homin məsələ belə təsvir edilməkdədir: "*[Ya Rəsulum!] Xatırla ki, bir zaman Rəbbin maliklərə belə demişdi: "Mən quru və qoxmuş [dəyişib başqa şəkli düşmüş] qara palçıqdan insan yaradacağam! Mən ona surət verib ruhundan ufdürdiyim zaman siz ona [ibadət yox, təzim məqsədilə] səcdə edin! Bundan sonra maliklər ona*

[*təzim məqsədilə*] səcdə etdilər. *Təkcə İblisdən başqa! O, səcdə edənlərlə birlikdə olmaqdan imtina etdi*” [2, ar-Hicr, 15/28-31].

Təsəvvüf-təriqət fəlsəfəsində önəmli anlam daşıyan, hörmətlə yanaşılan həmin əyə bu fəlsəfəsinin əsas təcəssüm və təbliğat vasitəsi olan poeziyada müxtəlif cür bir-birindən maraqlı təsvir və ifadələrlə nəqş edilmişdir ki, Mirzə Ələkbər Sabir lirikasında da bunun şahidi olur. Şairin “Eylərəm” rədifli qəzəli təsəvvüf dünyagörüşünün əksi baxımından xüsusilə diqqətə layiqdir:

*Sabira, torpağa saldı sayə rəna dilbərim,  
Gər mələk olsam da, labüdü səcdəyi-xak eylərəm* [4, s.99].

“Gözəl dilbərim torpağa “kölgə saldı”, mələk də olsam, məcburən torpağa səcdə etməliyəm” – deyən Sabir yuxarıdakı ayədə əks olunmuş hadisəyə işarə etməkdədir.

Ruhun mövcudluğu, insanın ruh və bədəndən ibarət olması, bədənin fani (ölümlü), ruhun isə bədənin ölümündən sonra başqa bir aləmdə yaşamağa davam etməsinə inam və ya bu şəkildə bütün din və inanclarda, o cümlədən təsəvvüfdə mövcuddur. Mirzə Ələkbər Sabir də bu fəlsəfəyə sarsılmaz inamını əsərlərində əks etdirmişdir:

*Ruhum, ey şahbazi-üviyyəti,  
Himmətim tək fəzadə pərvaz et!  
Uç! Uç! Övci-səmədə pərvaz et!  
Təngnəyi-bədəndə var xiffət* [4, s.83].

Ömrünün sonlarında haqsız hücumlar və xəstəliyi üzündən çəkdiyi əziyyətlərin təsiri altında Sabirin qələmə aldığı “Ruhum!..” adlı bu şeirində şair ruhuna müraciətə:

*Boşla bu cismi, cism mən deyiləm;  
Sana müşkül olursa hicranım –  
Mən sənin, sən mənim dilü canım,  
Mən sənin kəndinəm, bədən deyiləm!*

*Bir səfa bulmadıq bu aləmdə,  
Başqa bir aləmə varıb gedəlim;  
Bir ovuc xaki xakə tərək edəlim  
Mədfəni-şumi-ali adəmdə!* [4, s.83].

– deyərək, insanda əsas olanın, özün ruh olduğu, cismnin torpaqdan yarandığı və sonda yenə torpağa tərək ediləcəyinə dair islah və təsəvvüf fəlsəfəsini əks etdirməkdədir. Böyük şairin digər bir şeirində isə həmin məsələ belə ifadə olunmuşdur:

*Doğuşda ayrılarkən müxtəlif surətlərə insan,  
Məmatında onu yeksan qılan xaki-nədəmətdir* [4, s.79].

Təsəvvüfdə aldadıcı, günahlara sövq edici olmasına inanılan maddi dünya Haqqa qovuşmaq yolunda olan sufi üçün əhəmiyyət daşımayan qəzədir. Şair “Eylərəm” rədifli qəzəlində bu barədəki fikirlərini aşağıdakı kimi ifadə edir:

*Vaslə ümmid olsa, hicrində bu çəri ünsürü,  
Əşki-çəşnim seylinin mövcündə xaşak eylərəm* [4, s.99].

Sabirin bu beyti də yenə təsəvvüf fəlsəfəsinin təzahürü olub “Allahə qovuşmağa ümidim olsa bu “çəri ünsürü” [dörd ünsür – od, su, torpaq və hava] – maddi ələmi, dünyanı, bədəni göz

yaşlanmanın selinin ləpələrindən çör-çöp kimi kənara atmağa, tərək etməyə hazırım” anlamı daşımaqdadır. Digər bir beytdə şair yenə özünəməxsus maraqlı rəmz və ifadələrdən istifadə etməkdədir:

*Ta ki, gördüm sağəri-səhbədə əksi-surətin,  
Ömlərdə kim, cəhəndə xidməti-tak eylərəm* [4, s.99].

Beytin zahiri mənası belədir: “Bədə ilə dolu qədəhdə surətinin əksini görəndən, ömlərdədir ki, cəhəndə tənəyə [üzüm tənəyinə] xidmət eylərəm”. Lakin buradakı mənə, məlum olduğu üzrə, tamamilə rəmzidir. Təsəvvüf-təriqət ədəbiyyatında olduğu kimi, Sabirin bu beytində də şərab, mey haqqa qovuşmaq yolunda olan şəxsin – sufinin bütün mənəvi nurlardan xəbərdar olması, kəməlləşməsi üçün bir vasitə, elm, buradakı “tak” – “üzüm tənəyi” ifadəsində isə meyi əmələ gətirən amil, səbəb, irfani elmə, nura qovuşmaq yolu nəzərdə tutulmaqdadır.

Həmin beytdəki “ömlərdədir” ifadəsi də təsadüfi istifadə olunmayıb, təsəvvüfdə ruhun dəfələrlə müxtəlif insan bədənlərində dünyaya yenidən gəlməsi inancına Sabirin incə bir işarəsidir. Şairin sevimli ustası, Füzuli məktəbinin ən layiqli davamçısı Seyid Əzim Şirvaninin “Gəldim” rədifli qəzəlinin məqtə beytində həmin inanc aşağıdakı kimi ifadə olunmaqdadır:

*Seyyid, neçə yol gəlmiş idim mülki-cəhəndə,  
Səd şükr tapıb surəti-insan, gənə gəldim* [7, s.366].

Qurani-Kərimin “Taha” surəsində [2, Taha, 20/120-121] əks olunmuş bir hadisəyə – Adəmin cənnətdə şeytan tərəfindən aldadılaraq qadağan olunmuş meyvədən – “buğdadan” yeməsi və nəticədə, cənnətdən qovulması hadisəsinə işarə edilməsinə də şairin başqa bir qəzəlində rast gəlirik:

*Sabir o cənnətrixün gəndümi-xalın görüb,  
Az qalıb Adəm kimi aldana bir danəyə* [4, s.95].

“Yəni gəndümi – buğdayı xalını görüb aldanmağına az qaldığını” ifadə edən şair bu beytində həmin hadisəyə işarə vurmaqdadır. Lakin Sabirin təsəvvüf fəlsəfəsini əks etdirən qəzəllərindən biri kimi xarakterik olan bu şeirində “xal” təsəvvüfi mənada Allahın mütləq qeyb ələmin rəmzi simvoludur. Klassik ədəbiyyatda tez-tez müraciət edilən bu mövzu Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığında da yer almış və aşağıdakı şəkildə ifadə olunmuşdur:

*Gəndümi-xalın görüb aldanma yarın, ey kömül,  
Bu, bələyi-Adəmə bəis olan bir danədir* [7, s.184].

Təsəvvüfdə olduğu kimi, Sabir yaradıcılığında da, mənasına varmadan “xuşk ibadətə”, “quru zöhdə” məşğul olmağa tənqidi yanaşılmaqdadır. “İbrətlə bütün ələmə baxmayan”, Allahın “nuri-təcəllasını” görməyən, “zöhdü öyub eşqi inkar edən” “zahidlərdə” müraciətə yazdığı eyni adlı şeirində, “şəxs Mövlasını eşqlə tapa bilər” deyən şairin Tanrıya qarşı olan saf, səmimi və sonsuz ürfani eşqi tərənnüm etməsi açıq ifadə olunmuşdur:

*Aç dilini, yum gözünü, zahida,  
Vird oxu, heç anlama mənasını!  
Baxma bir ibrətlə bütün ələmə,  
Görmə haqin nuri-təcəllasını!  
Xuşk ibadətə, quru zöhdə,  
Anlama sən eşq müəmmasını.  
Zöhdü öyub, eyləmə inkari-eşq,  
Şəxs bulur eşqlə mövlasını* [3, s.321].

Qurani-Kərimin "ən-Nur" surəsinin 35-ci ayəsində belə deyilir: "Allah göylərin və yerin nurudur... Allah dilədiyini öz nuruna qovuşdurur..." [2, ən-Nur, 24/35]. Başlangıçı İstanbulda Ayasofya məscidinin [hal-hazırda muzey] günbəzinə həkk olunmuş bu ayənin sufilər arasında çox böyük hörməti vardır. Yuxarıdakı şeirində həmin ayəyə işarə etməkdə olan Sabir "ibrətlə bütün aləmə baxan, Allahın – Həqiqin nurunun təcəllasını görə bilər" deməkdədir.

Ortodoksal islamın mühafizəkar nümayəndəsi, quru, qeyri-səmimi, bəzən də riyakar ibadət əhlinin simvolu kimi xarakterizə edilən "zahid" obrazı təsəvvüf-təriqət ədəbiyyatında ən çox müraciət və tənqid olunan obrazlardan biridir. Sabir yaradıcılığında da təsəvvüf-təriqət dünyə-görüşünə qarşı olan "həmin zahid" tənqid olunan tiplərdən biri kimi diqqət çəkməkdədir. Məsələn:

*Qoyma gələ, saqiya, zahidi meyxanəyə,  
Dönməyə meyxanəmə məscidi-viranəyə* [4, s.95].

Müsəlmanlar arasında "Allahın evi" adlandırılan məscidləri əməlləri, riyakarlıqları ilə "viranə qoyan" zahidin "meyxanəyə" – təkkəyə, dərğaha gəlməsindən narahatlığını ifadə edən şair, onun buranı da "viranə" qoya biləcəyindən ehtiyatlanır. Başqa bir şeirində isə "bütün əşyada həqiqətin nurunu görmək üçün pak bir gözə seyr edən lazımdır, zahidin xudbin gözləri onsuz da əksində "nuri-həq"i zülmət görəcek" deyir:

*Əlhəzər, qoyma baxa əksinə zahid ki, onun  
Nuri-həq didəyi-xudbininə zülmət görürmür,  
Qoy bu ayinəyə ol paknəzər baxsın ki,  
Bütün əşyada ona nuri-həqiqət görünür* [4, s.294].

Mütəsəvvüflər – sufilər Qurani-Kərimi təsəvvüfi baxımdan şərh edir, öz təlimlərini bu şərhlərə görə əsaslandırmağa çalışırdılar. Qurani-Kərimin "əl-Bəqərə" surəsinin: "...*Hansı tərəfə yönəlsəniz [üz tutsanız] Allah oradadır*" [2, əl-Bəqərə, 2/115] ayəsi bu baxımdan təsəvvüf üçün ciddi bir istinad nöqtəsi olmuşdur. Belə ayələrə əsaslanan təsəvvüfə görə Sabirin dediyi kimi, "paknəzər" olan sufi "bütün əşyada" "nuri-həqiqəti" – Allahın nurunu, təcəllasını görə bilər.

Təsəvvüf Allahı qovuşmaq yolunda olanların din, inac müxtəlifliyini, həmçinin mahiyyət etibarilə eyniyyət təşkil etməkdə olan Kəbə və bütxanəni də fərqləndirmir. Bu cür yaşamağa Sabir yaradıcılığında da rast gəlməkdəyik:

*Zahid edərsə eşqdə təkfir Sabiri,  
Zahir gözilə Kəbəni bütxanə bilməsin!* [4, s.102].

Təsəvvüf-təriqət ədəbiyyatında "dərdi-eşqə" mübtəla olan aşiqin ona dərman axtaran təbibə xitab etməsi geniş yayılmış epizodlardan biri olub, Sabir poeziyasında da öz əksini tapmaqdadır:

*İstəsən könlüm kimi zülfün pərişan olmasın, –  
Ol qədar cövr et mənə ah etmək imkan olmasın!  
Dərdi-eşqin qəsd-i-can etdisə, mən həm şakiram,  
İstərəm cismimdə dərd olsun, dəxi can olmasın!  
Mübtəlayi-dərdi-eşqəm, əl götür məndən, təbib!  
Eylə bir tədbir kim, bu dərdə dərman olmasın!* [4, s.101]

Şairin təsvir etdiyi aşiq burada dərdinə dərman deyil, əksinə təbibdən elə bir tədbir arzulamaqdadır ki, "dərdi-eşqinə" daha dərman tapılsın. Çünki təsəvvüfdə "dərd" möminə, sufiyə, aşiqə onun arınması, paklanması, kamilləşməsi üçün Allah tərəfindən "bəxş edilmiş" bir vəsətdir. Bu mənada təsəvvüf-təriqət ədəbiyyatında "dərd bəxş edilmiş" şairlər dərdinə qurtulmağı istəməmiş, əksinə hər dəm dərdli olub ruhlarının günahlarından arınmasını, kamilləşməyi,

nəticədə "Yara" – Allaha pak və kamil şəkildə qovuşmağı arzulamışlar. Yardan gələn "dərdi-eşqə", vüsəl ümidi ilə "qəmi-hicranə" dözmək üçün aşiqə iradə və səbr lazımdır ki, Sabir "Olmasın!" rədifli qəzəlinin məqtə beytində buna işarə ilə yazır:

*Sabira, ümmidi-vəsi ilə qəmi-hicranə döz,  
Hansı bir müşkülü kim, səbr ilə asan olmasın?!* [4, s.101].

Sabir başqa bir şeirində sükut içində özünü eşq alovuna vurub yandıran aşiq pərvanəni nümunə gətirərək, eşqə tutulub "səhni-güldərdə" əfğan etməsini bülbul irad tutur:

*Suzi-binaleyi-pərvanəni gör, ey bülbul,  
Səhni-güldərdə ancaq sənin əfğanın var* [4, s.96].

Sabirin istər avtobiografik xarakter daşıyan "Meydana çıxıyor" hekayəsindən, istərsə də bu məlum lirik qəzəllərindən görüldüyü kimi, şair təsəvvüfə, sufilərə böyük rəğbət bəsləmişdir. Bu, "A şirvanlılar" rədifli şeirindən götürülmüş aşağıdakı bənddə əks olunmuş "sufiyəm" ifadəsi ilə də bir daha təsdiqini tapmaqdadır:

*Şiyəm, əmma nə bu əşkdən,  
Sümmiyəm, əmma nə bu əmsaldən,  
Sufiyəm, əmma nə bu əbdaldən  
Həqq sevən insanam a şirvanlılar* [4, s.35].

Lakin burada bir nüans diqqəti xüsusilə cəlb etməkdədir. Belə ki, özünü "sufi" adlandırmaqda olan şair buradakı "nə bu əbdaldən" ifadəsini təsadüfi seçməmişdir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, sufilik özü vahid bir təriqət olmaqdan çıxıb aralarında ciddi fərqliliklər meydana gəlmiş bir sıra təriqətlərə bölünmüşdür. Ortodoksal islamın qeyri-məqbul hesab etdiyi sufiləyin bəzi mistik nümayəndələri islam rituallarına etinasızlıqları, dünya həyatından əl çəkmələri, dərviş həyatı yaşamaları nəticəsində özləri və ya başqaları tərəfindən "laubali", "əbdal" yaxud "əbdal" kimi adlarla adlandırılmışlar. "Həqq sevən insan olan", islam ayin və prinsiplərinə daim hörmətlə yanaşan böyük şair yuxarıda sitat gətirdiyimiz şeirində bu cür sufilərə öz mənlü münasibətini ifadə etmişdir.

## Nəticə / Conclusion

Məqalədə "Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığında təsəvvüf fəlsəfəsinin təzahürü" məsələsi ilk dəfə olaraq geniş şəkildə araşdırılmış və göstərilmişdir ki, görkəmli satirik şairimiz Sabir dövrünün parlaq bir ayinəsi olan "Hophopnamə"sində misilsiz satırları ilə bərabər, Azərbaycanın qədim və zəngin təriqət ədəbiyyatına dərin hörmət bəslədiyi təsəvvüf fəlsəfəsinə təzahür etdirən, təsəvvüfi rəmz, ifadə və ibarətlərlə məharətlə yığılmış bir-birindən dəyərli əsərlər də bəxş etmişdir.

## Ədəbiyyat / References

1. Qasımbəyli Fəriz. Şəriət müəllimi Sabir Tahirzadə. Azərbaycan Ədəbiyyatşünaslığı. AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri. Bakı, Elm və Təhsil, 2019, №1.
2. Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə mənəca tərcüməsi. Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədəliyev. Bakı, "Şərq-Qərb" Nəşriyyat evi, 2012. 5
3. Sabir. Hophopnamə. 2 cildə. I cild. Tərtib edəni Məmməd Məmmədov. Bakı, Şərq-Qərb, 2004, 478 s.7

4. Sabir. Hophopnamə. 2 cilddə. II cild. Tərtib edəni Məmməd Məmmədov. Bakı, Şərq-Qərb, 2004. 4
5. Süleymanoğlu Fariz. "Öz dinimizin başına əngəlkələfiz biz" (Mirzə Ələkbər Sabirin İslamın bütövlüyü uğrunda fikirlərinə dair). "Azərbaycan" jurnalı, 2004, №3. 3
6. Süleymanoğlu Fariz. Mənbələr Sabirin İslam dininə münasibəti haqqında. "İpək yolu" Azərbaycan Universitetinin Elmi Jurnalı. 2015, №1. 2
7. Şirvani S.Ə. Qəzəllər. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1960, 660 s. 6

## Отражение суфийской философии в творчестве Мирзы Алекпера Сабир

**Фариз Гасымбейли**

Азербайджанский Университет. Азербайджан.

E-mail: fariz.qasimbeyli@yandex.com

**Резюме.** В статье исследуется отношение к суфизму великого сатирического поэта Азербайджана Мирзы Алекпера Сабир и вопрос отражения суфийской философии в его творчестве. Указано на то, что пытавшимися показать Сабир как «атеиста», «борющегося против религии», молча миновавшими его религиозное творчество советскими сабироведами эта тема не была привлечена к исследованию обоснованно и объективно. В исследовании, рассматривая суфийскую философию, историю рассказывается об основных моментах этого учения, его связи с исламом, а также привлекается внимание на его противоречия. Отражение исламской философии в суфизме было проанализировано в свете стихов Корана на основе ценных произведений Сабир. Поэт искусно использовал древние и богатые традиции Востока, различные суфийско-общинные символы, выражения и фразы под влиянием своего учителя Сейид Азима Ширвани. Здесь привлечены к подробному анализу «дух и тело», «вера в повторное возвращение духа в этот мир в других телах», «просвещенная любовь», «отражение света правды», «печаль любви» и др. суфийские вопросы и их отражение в творчестве Сабир, внешний и внутренний смысл. Отмечено, что Сабир, который, отвергая сухое, показное поклонение, повествовал чистую, искреннюю и бесконечную просвещенную любовь в суфизме, симпатизировал суфийской философии, суфизму, даже называл себя «суфи». Однако, негативное отношение к суфийским общинам, которое находится в резком противоречии с ортодоксальным исламом, также очевидно в произведениях постоянно уважающего исламские обряды и принципы Сабир.

**Ключевые слова:** Сабир, мистика, ислам, суфизм, газель (стихотворная форма)